

ДРУГИЙ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ВПЛИВ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» І «ЗАДОНЩИНЕ»

У статті здійснено спробу відновити первісні форми тих лексем «Слова о полку Ігоревім», що зустрічаються в «Задонщині» — пам'ятці, відомі списки якої належать до XV–XVII ст. Реконструйований на основі цих списків початковий текст «Задонщини» дозволяє припустити, що її автор був знайомий з тим списком «Слова», який ще не зазнав другого південнослов'янського впливу.

Ключові слова: початковий текст, оригінал, список, реконструкція, повноголосні і неповноголосні форми, другий південнослов'янський вплив.

Напередодні III Міжнародного з'їзду славистів, який так і не відбувся в Белграді в 1941 р., у цьому місті у виданні Інституту ім. Н. П. Кондакова вийшов другий випуск «Заметок к “Слову о полку Игореве”», присвячений захисту геніального твору давньоруської літератури від скептиків. Приводом до цієї праці стали дослідження французького вченого А. Мазона, який стверджував, що «Слово» є пізнішою переробкою «Задонщини». Автори збірника навели переконливі докази справжності «Слова» і вторинності «Задонщини». Однак деякі питання залишаються невирішеними.

До нашого часу збереглося п'ять списків (XV, XVI та XVII ст.) «Задонщини» — пам'ятки, оригінал якої належить до кінця XIV — початку XV ст.¹ Створювалася вона в період, коли другий південнослов'янський вплив наклав помітний відбиток на мову східнослов'янської писемності. Через те, що оригінал твору втрачено, тепер нелегко встановити, як саме позначився цей вплив при його написанні. Адже в наявних списках «Задонщини» він виявляється по-різному, що й зрозуміло, бо кожен з них відбиває і закономірності мови свого часу.

Визначити, наскільки другий південнослов'янський вплив відбито в мові «Задонщини», важливо не тільки для глибшого осмислення цього впливу на російську мову певного періоду. Такий аспект дослідження неминуче впливає вже при намаганні реконструювати початковий текст цієї пам'ятки. А реконструкція потрібна насамперед тому, що на сьогодні «Задонщина» — єдиний великий твір, зв'язок якого зі «Словом о полку Ігоревім» не викликає жодних сумнівів. У спробах літературознавців минулого століття (В. П. Адріанова-Перетц, В. Ф. Ржиги) відновити втрачений оригінал «Задонщини» навіть не поставало питання про реконструкцію її мови — мови кінця XIV — початку XV ст. Реконструкція ж видатного вченого

¹ Горский А. А. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: Источниковедческие и историко-культурные проблемы. — М., 1992. — 172 с.

XIX ст. І. І. Срезневського здійснювалася в часи, коли знайдено було лише два списки пам'ятки.

Помітним наслідком другого південнослов'янського впливу було занесення в російську мову великої кількості неповноголосних форм. Відомо, що деякі неповноголосні варіанти російських слів, як *глава, градъ, злато, храбрии*, потрапили до давньоруської мови ще за доби Київської Русі внаслідок першого південнослов'янського впливу. У середині XIV ст. їх уживання в текстах нецерковного характеру було порівняно обмеженим. Отже, важливо встановити, які саме неповноголосні форми побутували вже в оригіналі «Задонщини», чи зазнала ця пам'ятка другого південнослов'янського впливу в момент свого створення, чи південнослов'янські форми були внесені в неї пізніше при переписуванні.

У найдавніших списках «Задонщини» (Кирило-Білозерському та другому Історичному, а також у найпізнішому з відомих — Синодальному) вживання повноголосної лексики не тільки кількісно перевищує вживання неповноголосної, а й майже збігається приблизно, знижуючись поступово від списку до списку в хронологічному порядку (2:1, 1, 9:1, 1, 8:1). Отже, можна зробити висновок, що в цих списках уживання повноголосних форм майже вдвічі перевищує уживання форм неповноголосних. Два інші списки (Історичний перший та Ундольського)² помітно відрізняються від згаданих вище ступенем уживання повноголосної та неповноголосної лексики. У списку Ундольського, наприклад, кількість неповноголосної лексики зростає настільки, що майже вдвічі перевищує кількість повноголосної, наближаючись у цьому відношенні до «Слова о полку Ігоревім», у якому неповноголосна і повноголосна лексика співвідноситься як 2 : 1. Ці підрахунки належать С. П. Обнорському, який у праці, присвяченій «Слову», писав: «Складну картину в показаннях пам'ятки являє собою лексичний матеріал із старими сполуками *ор, ер, ол, ел* між приголосними. На руському ґрунті відповідно до цих сполук утворилися повноголосні звукові комплекси *оро, ере, оло*, у болгарській мові *ра, рѣ, ла, лѣ*. У списку пам'ятки, що дійшов до нас, така лексика представлена і в закономірному для руської мови повноголосному типі і в болгарській формі без повноголосся. Повноголосна лексика при цьому, якщо виходити із зовнішніх цифрових показників, дає значно меншу кількість випадків уживання (66 вип.), ніж лексика болгарського типу, неповноголосна (132 вип.)»³.

Ураховуючи значні розбіжності різних списків у використанні повноголосної та неповноголосної лексики, можна, проте, встановити певні закономірності у вживанні тих чи інших форм.

Так, у списках «Задонщини» виключно в повноголосній формі зустрічаються слова: *жаворонокъ, воронъ, человекъ* (похідні від нього — *человечь, человекьскии*, а також відоме лише спискові Іст.-1 складне утворення *человеколюбець*), *узорочье, дорогое* (прикметник середнього роду), *дорога* (іменник), *поломянные, сторожевые, боронъ* (у формі *борон* — Іст.-2, 547, *оборень* — Унд., 539). До цієї групи, очевидно, можна приєднати й слова,

² Далі назви списків «Задонщини» даються скорочено: К-Б., Іст.-1, Іст.-2, Син., Унд. Приклади наводяться за виданням: «Слово о полку Ігореве» і пам'ятники Куликовського цикла : К вопросу о времени написания «Слова». — М. ; Ленинград, 1966. — 617 с.

³ *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М. ; Ленинград, 1946. — С. 90.

написання яких у неповноголосній формі є особливістю одного списку. Наприклад, лише в списку К-Б. один раз зустрічається іменник *славши* (549; пор. *жаворонокъ, воронь*), хоч у списках Іст.-1, Унд., Син. — тільки *соловеи* (усього 5 разів). Це дає підстави припустити, що неповноголосна форма є особливістю списку К-Б., і в оригіналі «Задонщини» використано східнослов'янське слово *соловеи*. Двічі зафіксована в списку Іст.-1 слов'янізована форма *шлемъ*: «А Дон *шлемомъ* вычерпати» (544); «золочеными *шлемы* осветиша» (там же). Однак у цьому ж списку ще 9 разів повторюється форма з повноголоссям *шеломъ*, а в усіх списках вона використовується 31 раз, що переконливо свідчить і про наявність її в оригіналі пам'ятки. Один раз (у Синодальному списку) зустрічається слово *Пресветъ* на 15 повноголосних форм у цьому та інших списках.

Повноголосна лексика, згадана вище, повторюється (з незначними розбіжностями) у всіх списках «Задонщини». Ці ж слова (за винятком імені *Пресветъ*) зустрічаються і в «Слові о полку Ігоревім», хоча лише деякі з них у ньому повноголосні: *человекъ, узорочье, дорога, шеломъ*. Інші слова з наведеного списку вживаються у «Слові» або тільки з неповноголоссям (*пламянь, стрежаше*), або в обох формах (*воронь і врань, боронь і брань, дорогои і драгои, соловеи і славши*). На думку С. П. Обнорського, ці слова (за винятком, можливо, *пламянь*) мали в оригіналі «Слова» повноголосну форму⁴. Тільки останній його переписувач, зазнавши впливу південнослов'янської писемності, досить непослідовно вніс неповноголосся у текст давньої пам'ятки. Пор.: «О Бояне *соловию* старого времени! А бы ты, сіа плькы ущекоталь скача, *славлю*, по мыслену древу»⁵.

Думку вченого підтверджує і реконструкція оригіналу «Задонщини», у якому відповідна лексика мала б бути повноголосною. Проте слід зазначити, що паралель між дієсловом *стрежаше* («Слово», 24) і прикметником *сторожевые* (К-Б., 549) виявляється настільки віддаленою, що не може свідчити про відсутність неповноголосся в оригіналі «Слова». Адже в Іпатіївському списку літопису в розповіді про Ігорів похід зустрічається саме така форма: «кимъже сторожевъ *стрежахуть* его»⁶. Тексти «Задонщини», у яких послідовно вживається прикметник *поломяные* (пор. *полоняныя вѣсти* в списку Іст.-1, 544), підтверджують, що в списку «Слова», з яким був знайомий її автор, могла зберегтися старовинна східнослов'янська форма, втрачена російською мовою в її подальшому розвитку.

Група слів, що мають тільки неповноголосну форму, в «Задонщині» нечисленна: *страна, жребии, дресеса, гласи, врази, сромотники*. З них слово *сромотники* зустрічається лише в Синодальному списку (553) і, ймовірно, до оригіналу пам'ятки відношення не має, а форма *врази* вжита в цитаті з церковного тексту. З останніх у «Слові» представлені: *страна, жребии, древо*. Впадає в очі подібність словесної ситуації при використанні в обох творах форми *древо*: «и *древо* с тугою к земли прѣклонило (прѣклонилось)» («Слово», 24); «а *дресес(а)* тугою к земли преклонишас(я)» («Задонщина», Іст.-2, 547), «а *дресеса* к земли тугою преклонишас(я)» (Іст.-1, 543), «а *дре-*

⁴ Там же.— С. 191.

⁵ Приклади зі «Слова о полку Ігоревім» наводяться за виданням: Словарь-справочник «Слова о полку Ігореві».— М. ; Ленинград, 1965.— Вып. 1. А-Г.— С. 16 (далі сторінку зазначено в тексті).

⁶ Приклади наводяться за виданням : Летопись по Ипатскому списку. Издание Археологической комиссии.— СПб., 1871.— С. 85

веса тугою к земли приклонишася» (Унд., 538), «а дрeвеса тугами приклонишася до земли» (Син., 554).

Ширше представлена в «Задонщине» лексика, що має обидві форми — повноголосну і неповноголосну. Використовуються вони в кожному списку по-різному, але певна закономірність у їх уживанні виступає цілком виразно. При зіставленні всіх списків можна з'ясувати картину початкового написання і слів цієї групи, до якої належать: *золотои* і *златои*, *злато*; *золоченыи* і *злачененыи*; *молодои*, *помолодети* і *младои*; *хоробрыи* і *храбрыи*; *голова* і *глава*; *веремя* і *время*; *заборола* і *забрала*; *берегь* і *брегь*; *городь* і *градь*; *оболоко* і *облако* тощо.

Яскраво виявляються особливості цієї групи на прикладі іменника *золото* та слів спільного кореня (*золотои*, *золоченыи*), що зафіксовані в списках «Задонщини» 39 разів, з них повноголосних форм — 12, неповноголосних — 27.

За списками вони розподіляються так: К-Б. — на 1 повноголосну 4 неповноголосних; Іст.-2 — 2 неповноголосних; Іст.-1 — 5 повноголосних на 4 неповноголосних; Унд. — 11 неповноголосних; Син. — 6 повноголосних та 6 неповноголосних.

Якщо розглянемо окремо іменні та дієслівні форми, виявиться таке: *золото* — жодного випадку, *злато* — 4 (Іст.-1 — 1; Унд. — 1; Син. — 2), *золоченыи* — 6 випадків (К-Б. — 1; Іст.-1 — 5), *злачененыи* — 14 (К-Б. — 2; Іст.-2 — 2; Унд. — 8; Син. — 2; у формі *позлащенныя*, *позлощное*).

Зауважимо, що повноголосного іменника *золото* немає в жодному списку, а однокореневий прикметник *золотои* зустрічається лише в Синодальному списку (6 разів). В останньому ці слова або не мають відповідників у інших списках (*Золотая орда*), або прикметнику Синодального списку відповідають хоч і повноголосні, однак дієслівні форми інших списків, напр.: «Гримят руская удал(ь)ци *золотыми* доспехи и шеломы и черлеными щиты» (Син., 552), «гремять удалци *золочеными* шеломы, черлеными щиты» (К-Б., 549), «гремят удалцы рускыя *золочеными* доспехы, черлеными щиты» (Іст.-1, 542). У списку Ундольського щодо останніх ужито неповноголосну дієслівну форму: «Громят удалцы руские *злачеными* доспѣхи и черлеными щиты» (537).

Це дає підстави припустити, що в оригіналі «Задонщини» не було ні слова *золото*, ні слова *золотои*, а тільки їх неповноголосні варіанти *злато* і *златои*. Можливо, що саме ці форми переважали і в тому списку «Слова», який використав автор «Задонщини». Це цілком імовірно, бо і *злато* і *златои* відомі найдавнішим східнослов'янським текстам.

Що ж до дієслівних форм, то визначити їх первісне написання важче, мабуть, тому, що воно було неоднаковим уже в оригіналі «Задонщини». У її списках 6 разів відмічено слово *золоченыи* (по одному випадку в К-Б. і в Іст.-1), причому єдиний приклад списку К-Б. збігається з відповідним в Іст.-1. У Синодальному списку, як показано вище, дієслівним формам відповідають повноголосні відприкметникові. Таким чином, на 14 неповноголосних припадає 11 повноголосних, що може свідчити про переважне або й виключне вживання останніх в оригіналі «Задонщини». Тільки при переписуванні пам'ятки неповноголосні іменні лексеми могли вплинути на оформлення однокореневих дієслівних утворень.

Серед інших слів, що зустрічаються в «Задонщине» в обох формах, прикметник *молодои* (варіант *младои*) та дієслово *помолодети*, вірогідно, мали

тільки повноголося в її оригіналі. Неповноголосні форми прикметника, що, правда, зустрічаються в списках К-Б. («а *младымь* память» — 549) та Син. («а *младым* памет(ь)» — 551), проте цікаво, що у найбільш слов'янізованих списках збереглося якраз повноголося: «а *молодымь* память(ь)» (Іст.-1, 542), «а *молодым* на память» (Унд., 536). Це ще раз свідчить і про близький зв'язок списків К-Б. та Син., а також Іст.-1 та Унд.

Послідовно витримано співвідношення повноголося та неповноголося в словах *заборола* і *берегъ*. У списках К-Б. та Син. зафіксовані повноголосні форми, а в списках Іст.-1 та Унд. — неповноголосні. Що ж до іншої лексики, то співвідношення обох форм за списками виявляється не так виразно, хоч слов'янізовані переважають у двох останніх списках, а повноголося зберігається в списках К-Б., Іст.-2 та Син. Наприклад, лише в списках Іст.-2 та Син. зберігся варіант *веремени*, відомий і літописам: «у зла тошна *веремени*» (Іст.-2, 542), «у зло тошного *веремени*» (Син., 554); пор.: «у зла *времени*» (Іст.-1, 544), «(у зла то)шна *времени*» (Унд., 538). Проте в контексті, що наближається до «Слова», неповноголося спостерігається і в Синодальному списку: «помянем первых лет *времена*» (651); пор. у «Слові»: «Помняшеть бо, рече, пьрвыхъ *временъ* усобиць» (15).

Такі слова, як *хоробрыи*, *голова*, *городъ*, певно, не мали усталеного написання вже в оригіналі «Задонщини». У її списках їхнє написання характеризує надзвичайна строкатість з великою перевагою неповноголосних варіантів.

Серед повноголосної лексики особливу групу становлять географічні та особові назви. Саме ця частина повноголосної лексики виявилася особливо стійкою під час першого південнослов'янського впливу. У пам'ятках давньоруської мови немає жодного випадку написання з неповноголоссям особового імені *Володимиръ* або назви міста *Володимир* та інших східнослов'янських міст.

У цьому відношенні списки «Задонщини» є досить цікавими. При поширенні неповноголосного варіанта *градъ* уживається тільки *Новгородъ* — 7 разів, *новгородци* — 3 рази, *новгородскии* — 3 рази, *звенигородц(с)кии* — 2 рази, але: «К *Царюграду*» в пізніх списках (Іст.-1, 543, Унд., 538), «ко *Царуграду*» (Син., 553).

Неповноголосний варіант імені *Володимиръ* зустрічається лише в списках Іст.-1 та Унд., що свідчить про його вторинність. Це підтверджується і всією історією цього імені, неповноголосна форма якого поширилася в російській мові пізніше, ніж з'явився оригінал «Задонщини».

У пам'ятках, що дійшли до нас з часів Київської Русі, ім'я *Володимиръ* зустрічається тільки в повноголосній формі. До найраніших свідочств належить приписка на полях в післямові до Остромирова євангелія (1056–1057), переписувач якого дякон Григорій згадує князя Володимира.

Досліджуване ім'я зустрічається у Мстиславовій грамоті близько 1130 р., а також у написі 1151 р., зробленому на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича. І в церковних текстах відповідного періоду ім'я *Володимиръ* уживається тільки з повноголоссям. Повноголосну форму маємо в списку XII ст. «Сказания о чудесах святых князей Бориса и Глеба»: «Володимироу же предръжащю вьсю власть тьгда оумысли пренести сия святая страсотръпца»⁷.

⁷ Бугославський С. Пам'ятки XI–XVIII вв. про Бориса та Гліба.— К., 1928.—

Наші найдавніші літописи (Лаврентіївський, Іпатіївський, Новгородський), відомі у пізніших списках, так само вживають ім'я *Володимирь* виключно в повноголосній формі.

Усе зазначене вище про ім'я можна віднести і до написання назви міста Володимира, пор., наприклад, у «Повчанні Володимира Мономаха» (кінець XI — початок XII ст.), яке збереглося в списку XIV ст.: «Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велицѣ дни ис Переяславля та Володимерю, на Сутеиску мира творить с ляхы; оттуда паки на лѣто Володимерю опять»⁸.

У давніх східнослов'янських пам'ятках нам не зустрілося написання імені *Володимир* із неповноголоссям. А це показовий факт, адже в цей час південнослов'янські мови знають саме неповноголосну його форму.

На підставі проведеного дослідження видається переконливою думка про те, що перший південнослов'янський вплив, роль якого в історії нашої писемності не можна ігнорувати, на формі імені *Володимирь* не позначився. Отже, закономірним було б пов'язати поширення неповноголосної форми цього слова в російській мові з другим південнослов'янським впливом, що починається з середини XIV ст.

Вірогідні випадки написання імені *Владимерь* замість *Володимерь* спостерігаються лише в текстах XV ст., але й вони ще поодинокі. Один з перших прикладів зустрічається в списку цього періоду «Сказання о святых князьях Борисе и Глебе». Цікаво, що неповноголосні форми вжиті в самому початку розповіді: «*Владимерь* же поган еще оубив Ярополка»⁹. Далі використовується звичайна східнослов'янська форма: «И бысть от двою отцю и брату сущю тѣмъ не любяше его *Володимерь*»¹⁰.

Можливо, переписувач тексту мав намір оновити своє письмо за модою того часу. Він спочатку замінив ім'я *Володимерь* на *Владимерь*, але потім увага його ослабла, і він скопіював слово, що було в тексті, який лежав перед ним, хоч пізніше знову повернувся до південнослов'янської форми.

Справжнього поширення в російській мові ім'я *Владиме(и)рь* набуває у XVI ст. Воно зустрічається в більшості текстів цього періоду як основна форма. Наприклад, у списку XVI ст. «Похвалы кагану нашему Владимиру» митрополита Іларіона (написана між 1037–1050 рр.) маємо лише неповноголосну його форму: «Хвалить же похвальными гласы Рымская страна Петра и Павла <...>; Асія и Ефесъ, и Патмъ — Иоанна Богослова; Индия — Фому, Египеть — Марка <...> Похвалимъ же и мы <...> великаго кагана нашеа земля *Владимера*, внука стараго Игоря, сына же славнаго Святослава»¹¹. Безперечно, в оригіналі «Похвалы» ім'я *Володимирь* мало повноголосну форму. Про це свідчить ряд фактів. Пізніше твір Іларіона був використаний кількома авторами. Так, у Галицько-Волинському літопису під 1287–1288 рр. уміщено «Похвалу Володимиру Васильковичу» невідомого автора, яка і змістом і стилем наслідує «Похвалу...» Іларіона. Як і взагалі в цьому літопису, ім'я *Володимирь* ужито тут з повноголоссям. Цікавий матеріал містить «Житіє Стефана Пермського» Єпіфанія Премудрого. Зважаючи на те, що Стефан по-

С. 169.

⁸ Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 247.

⁹ Бугославський С. Знач. праця. — С. 19.

¹⁰ Там же.— С. 20.

¹¹ Горский А. В. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава. I.— М., 1844.— С. 7.

мер у 1396 р., є підстава твердити, що воно було написане не раніше останніх років XIV ст., але й не пізніше 1420 р. (рік смерті Єпіфанія Премудрого), хоч збереглися лише списки «Житія...» кінця XV ст. Перефразовуючи текст митрополита Іларіона, Єпіфаній Премудрий використовує повноголосну форму імені Володимирь: «Хвалить бо Римскаа земля обою апостолу Петра и Павла, чтить же и блажить Асіискаа земля Іоанна Богослова, Егіпетська Марка евангелиста, Антіохіискаа Луку іевангелиста, Греческая Андрѣя апостола, Рускаа земля великого князя *Володимера*, крестившаго ю»¹². Гадаємо, що неповноголосна форма імені *Володимирь* потрапила в список «Похвалы...» Іларіона не раніше XVI ст., а в попередніх списках була форма повноголосна. Слід зазначити, що і в деяких творах, переписаних у XVI ст., зустрічаємо ще повноголосну форму імені *Володимирь*. Не знало це ім'я жодних змін у «Слове о погибели Русской земли» (пам'ятка XIII ст.), відомому в списках XV та середини XVI ст.: «А в ты дни болѣзнь крестияномъ, отъ великаго Ярослава и до *Володимера*, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя Володимерьскаго»¹³. Так само вжите це ім'я і в «Житии Александра Невского» (XIII — початок XIV ст.), переписаному разом зі «Словом о погибели...» у середині XVI ст.: «Прииде на ня воскресения день на память святыхъ отецъ 630 бывшаго собора в Халкидоне святую мученику Кюрику и Улиты, и святого князя *Володимера*, крестившаго русскую землю»¹⁴.

І в такій досить пізній пам'ятці, як «Книга Большому Чертежу», складеній у Розрядному приказі 1627 р. (найдавніший відомий список належить до 60-х років XVII ст.), послідовно вживається повноголосся в назві міста *Володимир*: «А по *Володимерской* дороге пала в Москву реку речка Пехорка», «А ниже 10 верст на Клязьме город *Володимер*, а ниже Володимера пала река <...>», «От Дубкова 20 верст город *Володимерец* да город Дворца»¹⁵. Проте слід зазначити, що перші випадки неповноголосся в назві міста *Володимир* помічені вже в текстах XVI ст., наприклад, у списку цього періоду «Повести о разорении Батыем Рязани в 1237 г.»: «И услыша великии князь Юрьи Ингоревич Резанский, что несть ему помощи от великаго князя Георгия Всеволодовича Владимирьскаго»¹⁶.

Проведене дослідження свідчить про те, що перші поодинокі випадки вживання неповноголосної форми імені Володимир зустрічаються в мові російської писемності в XV ст. У XVI ст. ця форма переважає в писемній мові, а в XVII ст., як показують записи билин, панує вже і в мові усної народної творчості. У XVI ст. зустрічаються перші випадки неповноголосної форми назви міста *Володимира*, та й взагалі в назві міста повноголосся зберігалось довше, ніж в імені.

Ураховуючи наведені вище факти, розглянемо вживання слова *Володимирь* у «Задонщине». Як і слід було чекати, у її ранніх списках (К-Б., Іст.-2) послідовно вживається давньоруська форма цього імені. Однак привертає увагу те, що і в найпізнішому за часом Синодальному списку використане

¹² Цит. за: Гудзий Н. К. Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков.— М., 1952.— С. 195.

¹³ Труды отдела древнерусской литературы.— М. ; Ленинград, 1947.— Т. 5.— С. 188.

¹⁴ Там же.— С. 189.

¹⁵ Приклади наводяться за виданням: Книга Большому Чертежу.— М. ; Ленинград, 1950.— С. 122, 124, 154.

¹⁶ Воинские повести Древней Руси.— М. ; Ленинград, 1949.— С. 9.

повноголосся, хоч у двох проміжних списках XVI ст. (Ист.-1 і Унд.) маємо південнослов'янську форму *Владимеръ*, причому вжиту в обох списках однаково, що свідчить про існування втраченого пізніше списку.

Повноголосся зберігається в цих списках у двох випадках: при назві по батькові — «Ярославу *Володимеровичю*» (Ист.-1, 237), «Ярославу *Володимеровичю*» (Унд., 244); у прикметниках, утворених від назви міста, — «40 бояриновъ *володимеръскихъ*» (Ист.-1, 242), «35 бояр *Володимеровскихъ*» (Унд., 249). У назві міста, як вже було показано, повноголосся зберігалось довше, ніж в іменах, а форми по батькові не зазнали зміни, можливо, через свою незвичність.

Лексичний склад «Задонщини» значною мірою близький до лексичного складу «Слова о полку Ігоревім». Ім'я *Володимиръ* зустрічається в «Слові» п'ять разів: чотири в неповноголосній і один у повноголосній формі. Розглядаючи ці випадки, С. П. Обнорський намагався пояснити варіантність імені *Володимиръ* — *Владимиръ* «стилістичними умовами». На його думку, переписувач уживав високу церковнослов'янську форму, коли мова йшла про старих знаменитих князів (Володимира Святого чи Володимира Мономаха), але вважав непотрібним замінити давньоруське *Володимиръ* в імені сина Ігоря¹⁷. У випадку, про який говорить С. П. Обнорський, повноголосна форма залишилася в малозрозумілому контексті, де йдеться не про сина Ігоря, а про князя Володимира Глібовича: «Се у Римѣ кричатъ под саблями Половецкыми, а *Володимиръ* подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову». Якщо навіть припустити, що переписувач залишив тут повноголосся не випадково (а це часто трапляється в пам'ятках того періоду), то, здається, пояснення можна знайти в наведених вище фактах. Переписувачі послідовно залишають незмінною назву міста *Володимира*, змінюючи форму імені. У цитованій фразі людині XVI ст. важко було зрозуміти, про що саме йдеться — про ім'я людини чи про назву міста. Це тим більше цікаво, що для автора XVIII ст. така різниця вже не була істотною. Таким чином, аналіз уживання повноголосних і неповноголосних форм імені *Володимиръ* у «Слові» підтверджує думку про те, що втрачений список пам'ятки міг бути зроблений не пізніше XVI ст.

Надалі (у XVII–XVIII ст.) східнослов'янська форма імені *Володимиръ* остаточно зникає з літературної російської мови через витіснення її південнослов'янським варіантом.

Це ім'я зберегло давню форму лише в українській мові. Візьмемо до уваги також зменшене ім'я *Володя*, поширене в російській та білоруській мовах, у яких відома виключно неповноголосна форма імені (рос. *Владимир*, бр. *Уладзімір*). До наших днів збереглося повноголосся в слові *Володимир* також у деяких говірках російської мови, що відбито в художній літературі, наприклад у «Повести о детстве» Ф. В. Гладкова: «*Володимирич* шутливо трепанул его за волосъ». Проникненню південнослов'янської форми імені *Володимир* у народну російську мову, очевидно, сприяло те, що один з його носіїв — великий князь Володимир Святославич — був визнаний церквою святим і нерідко згадувався в проповідях, виголошуваних церковнослов'янською мовою.

Князь *Володимир* — неодмінна діюча особа великої кількості билин, присвячених київським богатырям. Невідомо, коли саме церковний вплив наклав свій відбиток на це популярне в усній народній творчості ім'я. Проте

¹⁷ Обнорский С. П. Знач. праця.— С. 93.

цікаво, що вже в перших за часом записах билин (XVII ст.) панівною формою досліджуваного імені є неповноголосна: «В славном граде Киевѣ у великава князя *Владимѣра* киевськава Всеславѣевича было пированье великое»¹⁸. Як на виняток можна вказати на форму *Володимир* (тричі) серед переважаючої *Владимир* у билині «Сказание об Илье Муромце, Соловье-разбойнике и Идолище» (запис середини XVIII ст.)¹⁹. Порівняймо також билину, записану М. Пальчиковим у другій половині XIX ст.: «Как у нас было на святой Руси, на святой Руси, в каменной Москве. Как у князя было *Володимира* заводила-ся (солучилася) пир-беседушка»²⁰. Саме ці поодинокі випадки є свідченням того, як вимовлялося ім'я *Володимир* у давнину за часів Київської Русі.

Другий південнослов'янський вплив помітно позначився не лише на мові Російської держави, а й на інших сферах її духовної культури. Уже багато років досліджується язичницька символіка «Слова о полку Ігоревім», чимало зроблено у вивченні запозичень різного роду (лексичних, граматичних, синтаксичних) з цієї пам'ятки в «Задонщину», текст якої формувався через кілька століть і в інших умовах. Імовірно тому в «Задонщине» при її незаперечній близькості до «Слова» відсутні язичницькі мотиви. Натомість широко використовується християнська символіка, через що описані в ній події виступають як наслідок Божественної волі. Послідовно проведено в цьому творі символіку християнського Бога і його міфологічного оточення. Наприклад, в епізоді, де описуються збори руського війська: «Сии бо князь великийи Дмитрии Ивановичь и брат его князь Владимир Ондрѣевич помоляся Богу и пречистеи Богородицы, стяжав умъ свои крѣпостию, и поостриша сердца своя мужеством, и наполнишася ратнаго духа, и уставиша себе храмныя полькы в Руськой земли, и помянуша прадѣда своего князя Владимира Ондрѣевича Киевскаго» (Іст.-1, 541).

О. В. Творогов відзначив, що цей епізод «Задонщини» тематично близький до «Слова», пор.: «Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря, иже истягну ум крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплъннися ратнаго духа, наведе своя храбрѣя плъкы на землю Половѣцькую за землю Руськую» («Слово», 15).

Учений підкреслює, що обидва тексти «зближує насамперед повний паралелізм дії (за винятком молитви: вставка її характерна для XIV і наступних століть, пропуск же, якщо виводити «Слово» з «Задонщини», — дивний)»²¹. Отже, О. В. Творогов звертає увагу на порівняно пізню появу християнських персонажів, зрозумілу в «Задонщине» XIV ст. Відсутність їх у «Слові», на думку вченого, може свідчити про те, що його автор текстом «Задонщини» не користувався. На відміну від «Слова» події в «Задонщине» відбуваються лише завдяки Божественному провидінню: «А казил Богъ Рускую землю за своя согрѣшения» (Унд., 540), «Тако господь Богъ помиловал князеи русских, великого князя Дмитрея Ивановича и брата его князя Владимира Андрѣевича меж Дона и Непра» (там же), «И потѣшитъ господь Богъ человеколюбець князи рускыя» (Іст.-1, 545). Символіка Бога присутня також у прямій мові діючих осіб: «Рече князь великийи Дмитриѣи Иванович: „Господи Боже мои, на

¹⁸ Русские былины старой и новой записи.— М., 1894.— С. 25.

¹⁹ Там же.— С. 23–24.

²⁰ Крестьянские песни, записанные в с. Николаевке Мензелинского уезда Уфимской губернии.— СПб., 1888.— № 37.

²¹ Творогов О. В. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина» // «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла.— М. ; Ленинград, 1966.— С. 309.

тя упувах, да не постыжуся в вѣки, ни да посмѣють ми ся врази твои мнѣ”. И помоляся *Богу и пречистиѣ его матери божии* и всѣмъ *святымъ* и прослезя горко и утерь слезы» (Ист.-2, 547).

Врешті, і перемога руського війська в «Задонщине» дарована вищими силами: «Слава тебѣ, господи Боже нашъ, помиловаль насъ» (Унд., 540); пор.: «Княземъ слава а дружинѣ» (Слово, 26).

На тлі християнської символіки привертає увагу епізод, у якому шлях на поле битви вказує великому князю сонце: «Тогда князь великийи Дмитриеи Иванович ступи во свое золотое стремя, всѣдъ на свои борзыйи конь, приимая копие в правую руку. *Солнце* ему на востокъ семтября 8 в среду на рожество пресвятыя Богородица *ясно свѣтитъ, путь ему повѣдаетъ*, Борисъ Глѣбъ молитву творять за сродники свои» (К-Б., 549).

Фрагмент «сонце ему <...> путь повѣдаєть» у різному лексичному й синтаксичному оточенні повторюється в списках Ундольського й Синодальному: «Тогда князь великийи Дмитриеи Ивановичъ воступив во золотое свое стрѣмя и взем свои мечъ в правую руку и помоляся Богу и пречистой его матери. *Солнце* ему на восток *сияет* и *путь повѣдаєт*, а Борисъ и Глѣбъ молитву воздают за сродники своя» (Унд., 537); «Тогда князь великийи Дмитриеи заплакал гарко и рече: “Господи Боже мои, на тя уповах, да не постыжуся во веки, ни да посмеются врази мои”. Втер слезы свои и воступает во позлощное свое стремя и взял меч свои во правую руку и помоляся Богу и пречистой его матери. *Солнце* ему ясная сияет на востак, *путь поведаєт*, святыи Борис и Глѣбъ молитву творит за сродники своя» (Син., 553).

У списку Ист.-1 словосполучення «путь повѣдаєт» відсутнє, проте, ймовірно, пропущено воно випадково: «Тогда князь великийи вступи въ золотое стремя, взем свои мечъ въ правую руку свою, помоляся Богу и пресвятии Богородицы. *Солнце* ему *ясно на вѣстоцы сияєть*, а Борис и Глѣбъ молитву воздаєт за сродники» (Ист.-1, 542–543).

Розглянутий епізод прийнято зіставляти з тим фрагментом «Слова», у якому на початку походу сонце *заступило* шлях князю Ігореві: «Тогда вступи Игорьъ князь въ златъ стремя и поѣха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше» («Слово», 16).

Вірогідно, автор «Задонщини» сприйняв слово *сонце* в цьому епізоді за назву небесного світила, що й дозволило використати його у власному творі поряд з назвами християнських персонажів. Тим часом у «Слові», як вважають деякі дослідники, сонце — це найвище божество язичницького світу. Навівши цитату з плачу Ярославни, у якому вона називає *сонце* «господином», О. О. Потєбня далі зауважує: «Слово “господине”, звернене до сонця, потрібно розуміти в буквальному значенні. Про важливість правила приймати відомості про повір’я, нороби і звичаї спочатку в прямому, непереносному, а потім уже в переносному значенні див. твір Кавеліна, IV, 55 (рец. на “Быт русского народа” Терещенко). Хоч “Слово о полку Ігоревім” не можна віднести до творів народної поезії, але воно так просякнуте духом цієї останньої, таке близьке за мовою, що немає можливості припускати в ньому безцільну гру словами. Якщо навіть сам співець як християнин і не вважав сонце “господином”, владикою світу, то вжите ним слово, проте, свідчить, що його предки, а можливо, й сучасники, були саме такої думки.

Менш ясні свідчення двох давніх проповідників, з яких один, Кирил, звертаючись до своєї <...> “двовірної” (за старовинним висловом) пастви, говорить: “Не нарицайте собѣ Бога <...> ни въ солнці, ни въ лунѣ”, а другий, невідомо-

мий: “Луце же ли поклонятися лучю мръкнушему, нежь лучю безсмертному и Богу сътворенну, а не Богу все сътворшу?”. Припустивши, що ці люди не вигадували собі тем для вправ у красномовстві, а простим словом боролися з дійсно існуючими помилками, ми погодимося бачити в наведених місцях доказ, що Давня Русь вважала богом сонце, промінь згасаючий.

У малоруських загадці й пісні сонце прямо назване Богом:

Одно каже: світай, Боже!
друге каже: не дай, Боже!
третє каже: мені все одно
(Вікно, двері, сволок).

Ой пійду я темним лугом;
Оре милий своїм плугом,
Чужа мила поганяє,
І к сонечку промовляє:
“Поможи, Боже, чоловіку,
Щоб так орав покіль віку”
(Метлинський, 57).

Без сумніву, у піснях інших слов'янських племен знайдеться кілька подібних свідчень»²².

Таким чином, можна припустити, що автор «Задонщини» переніс у свій твір фразу «сонце ему тьмою путь заступаше», пропустивши іменник *тьмою* та замінивши дієслово *заступати* на *повѣдати*. Виникає, однак, питання: звідки з'явилося це дієслово та ще й не у властивому йому значенні?

Лексичні фактори «подібності» текстів «Слова» і «Задонщини» розробив В. М. Григорян²³. О. О. Горський вважає, що крім них, потрібно обов'язково враховувати паралелізм у змісті. «Неврахування цього фактора, — зазначає він, — привело до того, що в зведенні В. М. Григоряна в ряді випадків тексти, далекі за змістом, вважаються паралельними через збіг присудків, хоч цей збіг скоріше за все пояснюється тим, що в ролі присудків виступають у цих фрагментах поширені дієслова»²⁴.

Словосполучення «путь повѣдаєт» як у «Слові», так і в інших пам'ятках не зустрічається. Натомість у «Слові» двічі вжито поширене словосполучення «путь кажесть»²⁵. І поряд з цим словосполученням, але в іншому контексті стоїть дієслово *повѣдати*: «Игореві князю *Богъ путь кажесть* изъ земли Половецкой на землю Рускую ... Дятлове тектомъ *путь* къ рѣцѣ *кажуть*, соловіи веселыми пѣснями свѣтъ *повѣдаютъ*» («Слово», 24).

Цей фрагмент читається в «Слові» після звертання Ярославни до вітру, Дніпра та сонця з проханням посприяти Ігореві повернутися на рідну землю. Проте у відомому нам тексті відгукуються на це прохання лише вітер та водна стихія. Замість сонця, яке мало б підказати Ігореві шлях додому, стоїть слово *Бог*. Деякі вчені (Б. О. Рибаків, А. М. Робінсон, М. Ю. Брайчев-

²² *Потебня А. А.* О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор.— М., 1989.— С. 254–255.

²³ *Григорян В. М.* «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: Сопоставление текстов // Куликовская битва в литературе и искусстве.— М., 1980.— С. 83–88.

²⁴ *Горский А. А.* Значач праця.— С. 30.

²⁵ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— Ленинград, 1967.— Вып. 2.— С. 170; 1973.— Вып. 4.— С. 223.

ський) убачають тут вказівку на Бога християнського. У такому разі автор «Задонщини» свідомо обрав замість символу християнства його язичницького двійника — Сонце, а це видається маловірогідним. Найімовірніше, слово *Богъ* з'явилося в тексті «Слова» вже при переписуванні пам'ятки, а автор «Задонщини» був знайомий з попереднім текстом, який і підказав йому образ язичницького божества.

Отже, при створенні «Задонщина» не зазнала або дуже мало зазнала впливу південнослов'янської писемності. В усякому разі це напевно можна твердити щодо повноголосся. В її тексті зустрічалися лише поодинокі слов'янізми, такі як *древо*, *страна*, *жребии*, *храбрыи*, *злато*, *глава*, *градъ*, відомі ще з доби Київської Русі. Переважали в оригіналі «Задонщини» повноголосні східнослов'янські форми низки слів, серед них і ті, що були пізніше втрачені російською мовою (*поломянии*, *верема*, *оболоко*). Опосередковано це свідчить про те, що автор «Задонщини» був знайомий з тим списком «Слова», який ще не зазнав другого південнослов'янського впливу. Лише при переписуванні та редагуванні пам'ятки збільшується в ній кількість південнослов'янських форм, що відбиває тенденції розвитку східнослов'янських мов.

V. YU. FRANCHUK

THE SECOND SOUTH SLAVIC INFLUENCE IN «THE TALE OF IGOR'S CAMPAIGN» AND «ZADONSHCHINA»

This paper aims at reconstructing the initial forms of those lexemes from «The Tale of Igor's Campaign» which can be found in «Zadonshchyna» (the written records of the latter go back to the 15th–17th centuries). The comparative analysis shows that the author of «Zadonshchina» was acquainted with the record of «The Tale» which had not experienced the second Southern Slavic influence yet. It means that it was created earlier than estimated by the supporters of its later origin. The number of Southern Slavic forms increases only during transcription and editing of both works, which corresponds to the general tendencies of the development of East Slavic languages.

Keywords: original text, original, copy, reconstruction, pleophonic and non-pleophonic forms, the second South-Slavonic influence.